

УДК 68:738(477.87)«14-18»
А 65

Дарина АНДРУШЕК,
викладач Коледжу мистецтв ім. А. Ерделі
Закарпатської академії мистецтв,
м. Ужгород, Україна

ЦЕХОВЕ РЕМЕСЛО НА ЗАКАРПАТТІ XV-XIX СТ. ТА РОЗВИТОК ГОНЧАРНОЇ СПРАВИ

Андрушек Д. І. Цехове ремесло на Закарпатті XV-XIX ст. та розвиток гончарної справи. У статті аналізується поетапний розвиток цехового ремесла на Закарпатті. Його зародження датується близько XV – початком XVII ст., розквіт – XVIII ст., а занепад – третьою чвертю XIX ст. Розглядаються характерні особливості розвитку гончарної справи у цехах та за їх межами, найбільші осередки, їхня характеристика та традиції.

Ключові слова: цехи, кераміка, декоративне мистецтво, гончарство, ремесло.

Андрушек Д. И. Цеховое ремесло на Закарпатье XV-XIX в. и развитие гончарного ремесла. В статье анализируется поэтапное развитие цехового ремесла на Закарпатье. Его зарождение датируется около XV – началом XVII в., расцвет – XVIII в., а упадок – третьей четвертью XIX в. Рассматриваются характерные особенности развития гончарного дела в цехах и за их пределами, крупнейшие очаги, их характеристика и традиции.

Ключевые слова: цеха, керамика, декоративное искусство, гончарство, ремесло.

Andrushek D. Transcarpathian ceramic craft in the XV-XIX centuries and development of pottery. The article analyzes gradual development of the craft in manufacturing workshops of Transcarpathia, its origin in the fifteenth-seventeenth centuries, flowering in the eighteenth and decline in the third quarter of the nineteenth century. The article also discusses characteristics of pottery in manufacturing workshops, major potter centers, their characteristics and traditions.

Key words: manufacturing workshops, ceramics, decorative arts, pottery, craft.

Постановка проблеми. Особливістю цехового ремесла краю було те, що тут воно виникло і існувало в умовах надзвичайно відсталої соціально-економічної структури, слабкого розвитку, ринкових відносин [1: 15]. У другій половині XIX ст. цехи на Закарпатті почали занепадати. У зв'язку з економічними змінами, а саме: розподілом територій між іноземними державами, постійні військові конфлікти продовжувались аж до середини XX ст. [2].

З 1832 р. до 1857 р. на території Березької жупи кількість ремісників збільшилася на 1408 осіб. Подібне становище склалося і в інших жупах. Це свідчило, що цехи втратили попереднє значення і у другій половині XIX ст. почали занепадати, поступаючись місцем мануфактурам. Цехи стали на перешкоді тим, хто бажав займатись ремеслом. Їхні правила дуже обмежували вступ нових членів у цехи [1: 14].

Аналіз останніх досліджень. Розвиток цехового ремесла на Закарпатті практично не став об'єктом дослідження мистецтвознавчої науки. Так, у дослідженні «Цехи і цехове ремесло Закарпаття» історик П. С. Пеняк описав історію розвитку цехового ремесла на Закарпатті, його зародження, розквіт та занепад. Мистецтвознавець Ю. Лашук звернув увагу на внутрішню систему розвитку цехів краю у дослідженні «Закарпатська народна кераміка».

Метою наукової розвідки є спроба віднайти та проаналізувати особливості розвитку керамічних цехів на Закарпатті XV-XIX ст. та проаналізувати розвиток гончарної справи в цехах та за їх межами.

Виклад основного матеріалу. Художні промисли Закарпаття увібрали в себе риси всіх регіонів області. Таємниці майстерності передавалися з покоління в покоління і з плином часу вдосконалювалися технологічні прийоми в обробці природних матеріалів.

Упродовж усієї історії краю майстри створювали речі, необхідні людям у побуті: килими, вишивку, ткацтво, вироби з лози, шкіри, глини, дерева, гутного скла, ковальства та багато інших.

В історії розвитку цехового ремесла на Закарпатті можна виділити наступні етапи:

I етап: XV-XVII ст. – період виникнення художнього ремесла в королівських та феодалських містах на території краю. У 1804 р. виникли об'єднання ремісників відповідних професій у союзи-цехи в рамках одного міста [3: 27-29]. Зокрема, в Ужгороді утворилося чимало таких об'єднань та цехів (шевців, гончарів, столярів, пекарів, бондарів, цирульників та ін.) [7].

II етап: XVIII ст. – розквіт цехового ремесла: зростає кількість цехів та ремісників.

III етап: кінець XVIII – початок XIX ст. – з розвитком капіталістичних відносин цехове ремесло на Закарпатті все більше втрачає свою роль та значення.

Достовірних документів, які характеризують зародження цехів на території краю дуже мало, тому, аналізуючи їх, можна сказати, що ремісничі цехи міста виникли близько XV – на початку XVII ст. Це засвідчено і у праці П. С. Пеняка «Цехи і цехове ремесло», у якій з'ясовується те, що цехи з'явилися у містах, а згодом і в селищах. Головним завданням

цехів була організація та контроль виробництва, продаж ремісничих товарів та боротьба з будь-якими проявами корупції [2].

У 1631 р. Ужгород був невеликим містечком, в якому нараховувалось 230 домогосподарств, що поділялися на 206 кріпацьких і 24 дворянських та шляхетських [1: 12]. Становлення цехів у місті було тісно пов'язано з культурно-економічною діяльністю родини Другетів, які були володарями Ужгородсько-Гуменянської домінії. Рід Другетів опікувався міським ремеслом і сприяв створенню низки цехів. У 1685 р. за переписом в Ужгороді було зафіксовано вісім ремісничих цехів, в яких налічувалося 81 вільних і 23 залежних майстри [1: 13].

Відомо, що у цехи об'єдналося 182 ремісники понад 30-ти спеціальностей. (Таб. 1). За підрахунками Т. Легоцького і О. Мицюка, в 1768 р. тільки в м. Мукачеві і м. Берегові налічувалося 266 об'єднань ремісників, а в м. Ужгороді – 157 ремісники, серед яких чинбарі, чоботарі, гончарі, ковалі, колесники та інші. За даними 1804 р. в місті було 10 цехів, зокрема, шевський, чинбарський, кравецький, слюсарний, кушнірський, кожухарський, ковальський, ткацький, мотузковий, черевичний. Загальна кількість майстрів і підмайстрів становила 377 осіб [1:13].

Таблиця 1

	Цехи														
	гончарний	чоботарський	цирульницький	ковальський	мулярів	слюсарів	різників	постригачів	кравецький	кожухарський	ткацький	шевців	пивоварів	інші	Всього видів ремесла
Ужгород	5	8	1	3	1	3	2	–	7	4	–	2	–	2	12
Мукачеве	22	7	3	1	7	6	2	9	11	7	2	–	3	20	32
Берегове	4	5	1	2	1	1	1	–	1	3	3	2	–	1	12
Хуст	–	2	–	1	–	–	2	–	–	2	2	–	–	–	5
Вишків	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	6	–	–	–	2

Головним у цеху був майстер, який пройшов триступеневу систему навчання: учень – підмайстер – майстер. Кожний етап роботи вимагав публічного іспиту «зразкового предмета», який оцінювала спеціальна комісія. До цехів учні вступали у віці 12–14 років. Перший етап навчання міг тривати від двох до чотирьох років. Усі учні жили у майстра і знаходились на повному його утриманні, тому

заробітної плати не отримували. Були цехи, в яких дозволялася робота учня для власних потреб. Окрім навчання, вони виконували всю роботу по господарству, наприклад носили дрова, воду, забавляли немовля. Якщо майстер запізнювався додому, то учень повинен був іти йому назустріч із ліхтарем і освітлювати дорогу. В обов'язки учня входило прибирання майстерні, чищення інструментів, окрім цього, він повинен був працювати на винограднику і в полі. Ще одним із обов'язків учня було щосуботи мити ноги своїй господині, тому здебільшого робочий день учня тривав 15-18 годин.

Залишати майстра раніше вказаного терміну навчання без поважної причини учень не міг. У таких випадках порушників повертали і піддавали тілесному покаранню. Про учнів, які відлучалися з майстерні на тривалий час і не бажали засвоювати матеріал, не виконували своїх обов'язків, не хотіли вправлятися, майстер змушений був доповідати у цех, після чого всі матеріали подавав владі [1: 28].

Після закінчення першого етапу навчання учень отримував мандрівну книжку і вирушав у трирічну мандрівку іншими містами з метою вдосконалення своєї професійної майстерності. Усе пересування та робота в інших майстрів фіксувалися у мандрівній книзі. Після закінчення цього терміну підмайстер складав іспит і ставав майстром [3: 27-29].

У першій половині XVIII ст. цехи краю відігравали велику роль. Вони вдосконалювали як знаряддя праці, так і саме художнє ремесло загалом, що впливало на якість товару та розширення асортименту. Окрім виробництва, цехи виконували і низку соціальних функцій у житті своїх працівників. Вони піклувались про духовний та моральний розвиток своїх членів, а також давали їм базову освіту.

Двоступенева навчальна система (учень-підмайстер) давала змогу готувати кваліфіковані кадри для ремісничого виробництва. Кожний майстер працював окремо у своїй власній майстерні. Усі інструменти та матеріал для виробництва був також власний. Під час роботи майстру допомагали один-два підмайстри та учні [1: 61; 62].

Для ремісничої молоді, через відсутність шкільного навчання, єдиним джерелом знань було навчання в цехах. У середині XIX ст. серед майстрів цехів переважали неписьменні. Так, у справі нових цехових правил гончарного цеху від 25.09.1848 р. було шість власних підписів і десять хрестиків за неграмотних. Із метою усунення цього недоліку для учнів-ремісників була запроваджена недільна школа, у якій викладали вчителі народних шкіл католицького, уніатського і реформаторського віросповідання. Витрати на школу складали в середньому 120 флоринів на рік. У 1861 р. ця сума була поділена між окремими цехами:

1) об'єднаний столярсько-слюсарний цех – 14 флоринів; 2) чоботарський – 7 флоринів; 3) гончарний – 8 флоринів; 4) чинбарський – 15 флоринів; 5) кравецький – 8 флоринів; 6) фетровий – 5 флоринів; 7) об'єднаний пекарсько-теслярський цех – 8 флоринів; 8) торгове товариство – 22 флорини; 9) позацехові ремісники – 10 флоринів [1: 29].

Все життя і організація виробництва в цеху визначалися статутом, тобто певними правилами, що регулювали життя цеху. Статут повинен був знати кожний працівник цеху. Він захищав як власника так і працівника [39].

Зі зростанням продуктивних сил і розширенням внутрішнього ринку конкуренція між окремими ремісниками в середині цеху почала набирати все більших темпів. Почали з'являтися окремі статті в статуті, які забороняли будь-які прояви конкуренції.

У середині XIX ст. в цехах краю спостерігається значна диференціація. Так звана виділена цехова верхівка жорстоко експлуатувала бідних майстрів, підмайстрів та учнів. Для цього застосовувалися різні методи. Для підмайстрів, наприклад, встановлювався більш тривалий час служби за наймом, збільшувалися внески за вступ до цеху [1: 52-53].

Цехи почали сильно зловживати своїми привілеями. Це змусило владу посилити нагляд за їхньою діяльністю, а згодом – з'явилися цехові комісари [1: 54]. Велика конкуренція між цехами порушувала солідарність і товариські стосунки, а також викликала ворожу атмосферу серед її членів [1: 55].

10 грудня 1835 р. Березьким комітатом постановою № 2071 було прийнято рішення, що в ярмаркові дні з 8 години дозволялось продавати вироби поза цеховим євреям та іншим ремісникам. Ця ухвала завдала значних збитків цеховим устроєм [1:56].

20 грудня 1859 р. на території м. Ужгорода почали поширюватися закони, прийняті в Австрії. З'явився імператорський указ, який дозволяв займатися ремеслом майже кожному, хто має знання та навички в ремеслі. Новий указ хоч не ліквідував цехи, але завдав нищівного удару по них [1: 57].

У третій чверті XIX ст. цехи як форма промислового виробництва втратили своє значення і були ліквідовані [1:63]. Місцеві ремісники були неспроможні боротися з фабричною конкуренцією, стали бідніти, а згодом – припинили роботу. Так, наприклад, в м. Мукачеві із 101-го майстра з виробництва шкіри під час ліквідації цеху залишилося 70, а на початку XX ст. – не було вже жодного майстра. Подібне явище спостерігаємо і в інших галузях художнього ремесла.

У ранньофеодальний період в містах історичного Закарпаття гончарство розвивалося як окреме ремесло. У XV-XVII ст. майстри об'єднувались у керамічні цехи: в Ужгороді – в 1576 р. (п'ять гончарів), в Мукачеві – в 1592 р. (кількість працівників ніде не зазначено); в Берегові – дату заснування не знайдено, але зазначено чотири гончари. Так, наприклад, у Мукачівському замку в 1649 р. працювало дев'ять гончарів, а у 1769 р. в місті було двадцять два майстри, вже згодом у 1780 р. – сорок працівників.

Цехи в містах отримували від феодалів різні привілеї, наприклад, монополію на продаж, право користуватися глинищами тощо. За це майстри були зобов'язані безкоштовно постачати в Мукачівський замок кахлі та кухонний посуд різного призначення. Зазначимо, що на той період майстри були кріпаками [4: 55-59].

Цехова організація ніяк не могла захистити майстрів-ремісників від жорстокої експлуатації феодалів, їхня так звана «підтримка» коштувала їм дуже «дорого».

Відстоюючи інтереси своїх працівників, цехи боролися за монополію виробництва та збуту, ретельно слідкували за якістю виробництва та дбайливо виховували нові кадри. Слідкували за роботою учнів та складанням іспитів так званої «пробної роботи», яку в інших містах України називають «майстерштюком» [6: 192].

У фондах Київського державного історичного музею є артефакт у вигляді керамічного виробу, виконаний учнями як «майстерштюк». Цей керамічний глек був виготовлений у XIX ст. в м. Мукачеві. Ще одна цінна збірка «пробних робіт», виконана майстрами Мукачівського цеху у XVII ст. – першій половині XIX ст. зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї. На кожній роботі була печатка з датою та пояснювальними написами гончарного цеху. Прикрасами на «майстерштюках» є ритовані візерунки, виконані в техніці ліпнини [5: 7-10].

У післявоєнні часи в Закарпатті сформувались гончарні осередки. Один із них був у селі Вільхівка, Іршавського району. Тут працювали відомі гончарі М. Галас та І. Галас. Асортимент їхніх виробів був традиційний. Серед робіт переважали довбанки, витягнуті глечики, корчаги, горщики, миски, пивники, тарілки. Новим у їхній творчості були кофейні та лікерні сервізи, декоративний посуд та вази. Характерними для їхньої творчості є зооморфні керамічні вироби. Декор на їхніх виробах підполивний, виконаний на декоративній обливанні поверхні. Розпис у техніці «уріз» (сграффіто) в поєднанні з розписом пензля. Здебільшого орнаментика на цих виробах є геометричною та рослинною. У своїй кольоровій гамі використовували здебільшого сині, білі та охристі кольори. Вище названі майстри виготовляли ужиткову кераміку у великому асортименті [9].

У іншому осередку у с. Дубовинка (нині смт. Королево), що на Виноградівщині, працював майстер гончарної справи І. Малеті. Асортимент його виробів дуже подібний до виробів майстрів у Вільхівці. Розписний орнамент синіх і білих кольорів виконувався пензлем або різком по теракотовій поверхні. Також у Королеві працювали гончарі Ф. Сідей, П. Сідей і П. Палкуц. Технічне виконання їхніх виробів подібне до вищезгаданих майстрів.

Поблизу Королева, у с. Теково, Виноградівського району працювали відомі майстри гончарної справи з с. Гуді – брати Василь та Іван Полянські. Відомим у своїй справі був гончар, Ф. Черницький, який походив із династії виноградівських гончарів. За 40 р. своєї діяльності він виготовив понад десятки тисяч орнаментованих гончарних виробів та розписів. Для його виробів характерними є широкі смуги у вигляді геометризованих та стилізованих рослинних мотивів, поданих у світлих кольорах (зелений, синій, білий) на темному тлі, що створюють приємне враження від його робіт. Гончар виховав велику кількість учнів, які успішно працювали в гончарних майстернях [4: 55-59].

Важливо відзначити гончарний осередок у місті Хусті. Серед майстрів знаним був Й. Перчі, за похо-

дженням угорець. Його внесок у декоративний розпис гончарних виробів є доволі значним, а саме: збагачення складних композицій елементами руж, пелюстків, листків, смерічок, галузок, зірок тощо. Розписуючи посуд, майстер використовував пензель та ріжок. У цій техніці працювали й інші майстри з Хуста, серед них: Микола та Михайло Лемко, І. Зубанич та інші [6: 192].

У знаних центрах гончарства, м. Виноградів та м. Хусті, в 1970-ті рр. плідно працювали майстри гончарної справи. Традиційним асортиментом їхніх виробів є покриття всієї поверхні чорною поливою, по якій виконано розпис.

Зазвичай усі діючі осередки гончарного виробництва знаходяться в містах, де є різні породи глини. Наприклад, закарпатські глини різні та своєрідні за своєю якістю і забарвленням. В області найкращими вважалися каолінові та білі фаянсові глини, поклади яких знаходилися у с. Квасова Баня біля м. Берегова та с. Онок, Виноградівського району. Ці глини використовували всі гончарі Виноградівщини. Відомо, що цю глину стали привозити і до с. Дубовинки та м. Хуста. Цікаво, що майстри с. Вільхівки користувалися своїми місцевими глинами жовтого, рожевого й червоного кольорів, оскільки білих глин там не було.

Сьогодні технологічні особливості гончарного виробництва не відрізняються особливими локальними відмінностями. Усі технологічні процеси у сучасний період починаються з добування й обробки глини. Однак на відміну від теперішнього виробництва, у досліджувальний період ці процеси були дуже складними та вимагали від майстра багато часу та зусиль. Спочатку майстер витримував глину впродовж зимового періоду, потім «замішував» її, товк довбнею, прорізував різаком, і тільки після цього сировина була придатна для використання: сухі готові вироби покривали поливою, розписували й декорували, після чого випалювали. Процес випалу кераміки проходив у печах (горнах), що зберегли свою архаїчну форму особливо на Закарпатті. Це конусоподібна наземна споруда з вертикальним вогнем випалу, викладена з цегли-сирцю. Вироби в таких печах випалюються протягом 10–12 годин при температурі 900° С.

Зазвичай гончарі використовували матеріали та барвники, які виготовляли власноруч, зокрема, чорний, червоний, синій та білий ангоби. Пізніше почали використовувати матеріал, виготовлений у лабораторіях керамічних заводів.

Сталі форми, практичні та технологічні якості тогочасних виробів, що склалися в продовж століть, збереглися і до сьогодні. Цю традицію зберігають у старих місцевих назвах виробів, як-от: силка, рябун, сіроока, букса, цвіт очник, черепа і т. д. [4:55–59].

У нашому дослідженні ми зробили спробу визначити спільні й відмінні риси у виробках братів Івана та Михайла Галасів, а також майстрів Андрія Ляха та його сина Йосипа. Ця порівняльна характеристика дасть можливість виявити впливи та тра-

диції, які вирізняють нашу крайову кераміку серед інших регіонів України.

У виробках братів Івана та Михайла Галасів визначальною ознакою є пропорції виробів та вдале поєднання декору з формою [8]. Твори майстрів того періоду відрізняються особливою технологією декорування виробів.

Наприклад, майстри Андрій Лях та його син Йосип, розписуючи вироби пензликом, наносили орнамент широкими мазками по поверхні глечиків. Великою популярністю у сім'ї майстрів Ляхів користувався сірий посуд з лощинними візерунками, а також теракотовий посуд, оздоблений білими та коричневими ангобами.

Важливою відмінністю братів Галасів від інших майстрів є технічні і технологічні особливості, якими вони користувалися у декоруванні своїх виробів. Зокрема, вони використовували здебільшого техніку «уріз» – сграффіто на темному тлі. «Уріз» доповнювався вільними мазками білою чи зеленою фарбою або використовувався підполильний розпис, виконаний на декоративній обливаній поверхні. У кольоровій гамі використовували здебільшого сині, білі та вохристі кольори [10].

За спільною ознакою виробів вищеперерахованих майстрів можна зазначити подібність форм глеків, дзбанів, горщиків, які декорувалися переважно рослинними та геометричними орнаментами. Головна спільна характеристика цих майстрів – це продовження збережених традицій, які вдало адаптовані у нову сучасну керамічну форму. За призначенням їхні вироби носять характер ужитковий, декоративно-ужитковий та декоративний.

Висновки і перспективи. Підсумовуючи опрацьований матеріал, можемо відзначити, що цехове ремесло на Закарпатті поділяється на три етапи.

На початку XV–XVII ст. з метою кращої організації праці, успішної боротьби з конкурентами ремісники різних спеціальностей об'єднувалися у цехи.

У першій половині XVIII ст. цехи відігравали велику прогресивну роль в економічному житті краю. Окрім виробництва, вони виконували і низку соціальних функцій, піклувались про духовний та моральний стан своїх членів, надавали базову освіту.

У третій чверті XIX ст. цехи зазнали занепаду як форми промислового виробництва, втратили своє значення і були ліквідовані.

Кераміка закарпатських гончарів за своїми ознаками є самобутньою, своєрідною та актуальною. Етнографічний склад краю, сприяв виробленню своєрідної композиції, прийомів стилізації, технологічного поєднання техніки риткування з розписом ріжком та пензлем. Цікавим є також незвичне використання кольорових глин для оздоблення виробів. Оригінальність цього методу полягає в тому, що розпис робиться шлікером певного складу, який не завжди зберігав після випалу своє забарвлення.

Останні роки, керамічні вироби народних майстрів все більше входять у наш побут і займають вагоме місце в сучасному дизайні інтер'єру приміщення.

Печатка Мукачівського гончарного цеху. 1708 р.

Схематична карта гончарських осередків у Закарпатській області

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. Пеняк П. С. Цехи і цехове ремесло Закарпаття. – Ужгород, 2005. – 78с.
2. Балагурі Е. А., Зілгалов В. О. За матеріалами книги «Історія Ужгорода» – Ужгород, 1993 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dcz.gov.ua
3. Гранчак І. М., Пальок В. В. Город над Ужом. – Ужгород: Карпати, 1973. – 272 с.
4. Зубков С. Д. // Народна творчість та етнографія. – К.: Наукова думка, 1978. – №2. – 137с.
5. Лашук Ю. Закарпатська народна кераміка. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – 21с.
6. Пошивайло І. Гончарство України у контексті світової культурної спадщини. Феноменологія гончарства. Семіотико-етнологічні аспекти. – Опішня: Видавництво Державного музею-заповідника українського гончарства, 2000. – 246с.
7. За матеріалами книги «Мій Ужгород». Цехове ремесло у середньовічному Ужгороді / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kolyba.org.ua.
8. Мишанич В. Галас Михайло Іванович / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakarpattia.net.ua.
9. Кормош Т. Лиш доки глина є – гончарство буде жити / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nz-ir.com.
10. Стельмах К. Є., Клименко О. О. Творчий і життєвий шлях Галас М. І. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.esu.com.ua

Стаття надійшла до редколегії
22 травня 2016 року